

До 200-річчя Пантелеймона Куліша

Цьогоріч Україна відзначає 200 років від дня народження Пантелеймона Куліша – письменника, перекладача, критика, історика, публіциста, фольклориста, мовознавця, видавця, громадського діяча. Усе своє життя П. Куліш прагнув прищепити європейські цінності національній культурі й водночас досліджував і пропагував культурне надбання власного народу. Своєю працею він підніс українське слово на належний йому щабель і по праву вважається одним із творців модерної української нації.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 19 червня 2018 р. (№ 2465-VIII) П. Куліша вшануватимуть на державному рівні. До наукових і просвітніх заходів залучений також Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, зокрема через його Центр дослідження життя і творчості Пантелеймона Куліша. У співпраці з Українським науковим інститутом Гарвардського університету та Науковим товариством імені Шевченка в Америці ведеться робота над підготовкою повного зібрання творів письменника в 35 томах (вийшло три томи, невдовзі з'явиться ще один).

Заплановано проведення низки міжнародних наукових конференцій “Пантелеймон Куліш – 200 років”, об'єднаних єдиним оргкомітетом під егідою Національної академії наук України та Міністерства освіти й науки України. Організаторами конференцій, окрім Інституту літератури, є Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Сумський державний університет, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, а також закордонні партнери – Український науковий інститут Гарвардського університету, Українська вільна академія наук у США, Наукове товариство імені Шевченка в Америці. Одна конференція вже відбулася у Львові (16 – 18 травня) – “Пантелеймон Куліш – класик на терезах історії”. Ще дві пройдуть у Сумах (19 – 21 вересня) – “Між хутором і світом: Культурницька місія Пантелеймона Куліша” та Києві й Ніжині (2 – 5 жовтня) – “Пантелеймон Куліш у культурному та інтелектуальному просторі України”.

Музеї та бібліотеки України в серпні проведуть виставки, різні тематичні заходи, присвячені Кулішеві. Акціонерне товариство Укрпошта з нагоди ювілею випустить поштову марку, а Національний банк України – пам'ятну монету. Святкові урочистості відбудуться на батьківщині Пантелеймона Куліша – у смт Воронежі та м. Шостці Сумської області, у місцях постійного проживання та останнього спочинку Куліша – у м. Борзні Чернігівської області та Історико-меморіальному музеї-заповіднику “Ганнина Пустинь”. У Воронежі відкриють пам'ятник Кулішеві.

Журнал “Слово і Час” долучається до вшанування Великого Українця тематичною добіркою статей, присвячених аналізу його творчості.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ –
“ПЕРШИЙ СПРАВДІ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПИСАТЕЛЬ УКРАЇНСЬКИЙ”

Стаття розвиває тезу І. Франка про П. Куліша як першого українського національного письменника. У ранній період Куліш відомий переважно як фольклорист – записував і досліджував народнопоетичну творчість у контексті її природного побутування. Письменницька праця П. Куліша – рух від намагання цілісно відтворити багатовікову героїчну історію народу в епопеї “Україна” до першого українського історичного роману “Чорна рада. Хроніка 1663 року” та використання “кулішівки” – основи сучасної орфографічної системи.

Діяльність П. Куліша була підпорядкована прагненню підняти українську мову до рівня літературної. Важливим складником його праці як національного письменника стали переклади Біблії, творів світових класиків.

Ключові слова: Куліш, національний письменник, “кулішівка”, літературна мова, Франко.

Vasyl Ivashkiv. Panteleimon Kulish as “the First Truly National Ukrainian Writer”

The essay develops I. Franko’s statement about P. Kulish as the first truly national Ukrainian writer who aimed at working totally for the sake of his people’s needs. The author underlines that such a desire was Kulish’s natural urge, as the mentioned goal arose for him back in the first half of the 1840s. In particular, he planned to publish everything that vividly reflected the life of the Ukrainians throughout centuries.

In the early period of his activity Kulish worked mainly as a folklorist. He recorded and studied Ukrainian folklore in its natural environment. This work resulted in a unique ethnological edition “The Notes on Southern Rus” as well as his widely known ‘farmstead philosophy’. Kulish’s writing activity evolved from his desire to provide a complex picture of his people’s centuries-long heroic history in the poetic epos “Ukraine” to creating his first Ukrainian historical novel “The Commoners’ Council. A Chronicle of 1863”. The pan-Ukrainian level of “The Notes on Southern Rus” and “The Commoners’ Council” was supported with Kulish’s own phonetic spelling system, i.e. ‘kulishivka’ which laid the foundation of the modern orthography.

Kulish’s writing and ethnological activity was also based on his urge to raise the contemporary Ukrainian language to the literary level. With such a purpose he published the almanac “Khata” (“The House”) and did a lot for the full-scale functioning of the first Ukrainian literary magazine “Osnova” (“The Foundation”). Kulish’s translation activity became another important part of his work as the first national writer. His translations of the Bible, works by W. Shakespeare, G. G. Byron, J. W. Goethe, F. Schiller and other outstanding classics of the world culture were significant for all Ukraine.

Keywords: Kulish, national writer, ‘kulishivka’, literary language, Franko.

Окреслюючи тему особливостей дослідження історії української літератури тоді (наприкінці ХІХ ст.), коли “ми літератури в властивім значенні сього слова ще зовсім не маємо, хоч маємо гарні початки” [17, 17], Іван Франко в статті “Метод і задача історії літератури” далі зазначив, що “духова діяльність суспільності, котрої ярким виразом є писателі, близькі до своєї публіки, солідарні з нею в основних поглядах національних і суспільних і даючі по-своєму вираз тим поглядам, починається тільки зі смертю Шевченка, з появлення “Хати” Куліша і “Основи” петербурзької” [17, 18]. Франко відповів і на, здавалося б, дивне питання про те, чому Шевченка та Марка Вовчка він “не зачисляє до властивої національної літератури української”, водночас вважаючи їх найбільшими талантами. Обидва ці українські письменники уявляються Франкові “як дві високі тополі серед широкого степу, розкішні та самотні. Національна ж література – се ліс, в котрім є й дуби, є й ліщина, але все разом має одноцільний характер – відразу видно, що се ліс, а не степ, що се витвір колективної праці духової, назрілих загальних змагань усієї суспільності, а не одрізнені прояви поодиноких, самотніх, хоч би й великих талантів” [17, 19].

Отже, дослідник доходить висновку про те, що “перший, по моїй думці, справді національний писатель український, т. є. писатель, котрий старався по змозі своїх сил відповісти потребам своєї суспільності, зобразити її погляди та бути з нею, як німець каже, in der Fühlung [у контакті. – В. І.] і йти в рівноряд з її розвоєм національним і суспільним, – се Панько Куліш” [17, 19]. Першою Кулішевою заявкою на статус національного письменника Франко слушно вважав поему-епопею “Україна” (1843), однак головна його діяльність у цьому сенсі, на думку вченого, настає в період із середини 1850-х до початку 1860-х років, тобто з публікацією “Записок о Южной Руси”, “Хати” та працею в “Основі”. Зазначу, що Франко акцентував передусім на організаційній діяльності Куліша, котрий усе ж “не тільки старався зображувати суспільність українську, але силкувався розбуркати її на всіх кінцях до нового, суспільного, духового і національного життя. В історії нашого духового розвитку займає він назавсідги дуже високе місце” [17, 19]. І. Франко порівняв П. Куліша із німецьким письменником Й. Готшедом (1700 – 1766), хоча й зазначив, що Кулішева діяльність “безперечно ширша, погляди глибші і талант без порівняння більший” [17, 19].

Вважаючи Куліша першим національним письменником та наголошуючи на різнобічності його діяльності, Франко водночас загалом досить скромно (зокрема в цій статті) оцінював його власне письменницький внесок у художню літературу. Він зазначав, що ані “Чорна рада”, ані “Досвітки” “помимо незаперечних красот не могли вдоволити навіть сучасної публіки української, а для теперішньої не дають нічогосінько живого, крім язика” [17, 20]. На його думку, навіть найкращі Кулішеві твори “Орися”, “Дівоче серце” та “Про злодія в селі Гаківниці” не такі довершені, як слабші твори Марка Вовчка, що, звісно, є принаймні дискусійним.

Думаю, для певної рівноваги в оцінках тут варто бодай переказати хрестоматійні слова М. Коцюбинського про Куліша як могутнього майстра української мови, творця українського правопису, благородного поета “Досвіток”, перекладача Шекспіра, Байрона, Біблії, автора “Записок о Южной Руси”, “Чорної ради” та інших цінних праць [4, 258].

Із наведених суджень випливає висновок про очевидний універсалізм Куліша – він талановитий письменник-романтик (прозаїк, поет і драматург), публіцист, перекладач, літературний критик, історіософ, фольклорист, видавець, організатор культурно-літературного процесу. Усе це, власне, і є необхідними складниками категорії “національний письменник”. У своєму головному висновку І. Франко, безперечно, мав слушність – Куліш справді цілковито працював на потреби українського народу, усебічно висвітлював його погляди, накреслював шляхи національного культурного та суспільного розвитку, до того ж робив це вже в ранній романтичний період своєї творчості.

Хоча першими Кулішевими творами були оповідання та повісті, писані в стилістиці класичного романтизму, уже в першій половині 1840-х років він задумав системне записування й видання народнопоетичних творів усіх відомих на той час фольклорних жанрів. Це повинно було трансформуватися в серію народознавчих праць, яку мала б вінчати “Історія України”. Саме тоді письменник серйозно замислювався над важким колоніальним становищем України та її культури, розумів, що для того, аби “самим нам основательнее познать себя, нужно бы предпринять такое издание, которое бы обняло своими томами всё, в чём выразилась жизнь малороссийского народа” [9, 41]. Цей план

молодий романтик назвав програмою “патриотического подвига, для которого мне приятно было бы посвятить те годы, когда способности наши бывают в цвете своих сил и деятельности” [9, 42]. Це передусім видання українських літописів “со всеми примечаниями, приложениями и выписками из иностранных писателей о Малороссии” [9, 41], “2) свод малороссийских узаконений и историю законодательства в Малороссии; 3) география Малороссии в древние и в наши времена (причём показать порядок или историю заселения края, переход владения землями и сёлами из одних рук в другие, отмены почвы с описанием местоположений, урочищ и пр.); 4) описание старинных церквей, зданий, утварей, домашних принадлежностей, костюмов, народных праздников, обычаев, домостроительства, хозяйства, торговли, ремёсел и пр. в древнем и в новом состоянии Малороссии; 5) народные предания, как переход от истории к поэзии, от положительной, существенной жизни к жизни идеальной и фантастической <...>; 6) народные сказки, пословицы, загадки и пр.; 7) народные песни с критическим разбором замечательнейших; наконец 8) написанную, после глубокого изучения всех этих источников, историю Малороссии” [9, 41].

Отже, у своїй основі – це грандіозний проект комплексної історично-етнологічної праці, який, попри цікаві спроби самого Куліша та деяких його наступників, зокрема Хв. Вовка¹, ще дотепер не реалізовано. Водночас очевидно, що елементи чи не кожного із цих томів так чи так можна віднайти в “Записках о Южной Руси”, які свідчать про фундаментальність задуму їх творця. Оцінюючи фольклористичну діяльність Куліша загалом та “Записки о Южной Руси” зокрема, неважко помітити новаторство українського романтика – його попередники, українські фольклористи М. Цертелєв, М. Максимович, П. Лукашевич, А. Метлинський, фіксували та публікували переважно окремі поетичні тексти; лише Куліш зважився на те, щоб створити комплексне народознавче видання. Думаю, певним орієнтиром для нього був І. Срезневський та його “Запорожская старина”.

Цікаво, що свою народознавчу книжку Куліш спершу хотів назвати “Этнографические записки о Южной Руси”, але згодом зняв перше слово із цієї назви, а після виходу другого тому вже не надто активно працював над раніше задуманим третім томом, поступово упевнюючись, що українська словесність потребує літературно-художнього журналу. Усе це також свідчить про масштабність мислення Куліша як національного письменника.

Думаю, що “Записки о Южной Руси” певною мірою концептуально продовжила унікальна Кулішева праця “Хуторская философия и удаленная от света поэзия”, яка одразу після виходу у світ у 1879 р. була конфіскована й знищена (збереглося кілька примірників), а тому практично недоступна читачеві. Вона, на думку М. Грушевського, “мала служити ідеологічною надбудовою “історії українського хутора”, як можна б було назвати три томи “Истории воссоединения [Руси]” [3, 31].

На сторінках своєї книжки письменник-філософ прагнув усебічно обґрунтувати те, “как одаренный щедро от природы народ творит поэтические произведения свои без пособия школьной науки, и как человек, воспитанный письменами живыми, то есть миром природы, относится к человеку, образованному посредством писем искусственных” [10, 1]. У цій праці Куліш уже виразно змінив акценти своєї уваги – від значною мірою безнаціонального протиставлення

---

¹ Як відомо, Хв. Вовк був одним із ініціаторів унікального видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1914 і 1916 рр., т.1 і 2).

хутора й міста на концепцію українського народу як переважно “хутірської”, а, отже, й “природної”, “чистої”, незіпсованої цивілізацією нації, переважно не беручи до уваги опозиції “хутір – місто” в її прямому значенні. Отже, “Хутірська філософія” певною мірою продовжує кирило-методіївські “Книги буття українського народу” передусім у плані обґрунтування ідеї морально-поетичної досконалості українського народу.

Однією із центральних тем “Хутірської філософії” є протиставлення української нації, яка формувалася переважно в умовах бездержавності, начебто цивілізованій російській чи московській. Куліш категорично не приймав концепції української нації як нібито споконвічно демократичної, “безбуржуазної”, а, отже, і неповної, яку приблизно у ті ж часи (себто, в 1870-ті роки) висловив М. Костомаров. Ця концепція, як відомо, була в основі костомаровської ідеї української мови й літератури як винятково селянських, а тому й придатних лише для “хатнього вжитку”.

У “Хутірській філософії” Куліш реанімував свої фольклористично-народознавчі концепції 1840 – 1850-х років, зазначаючи зокрема, що хоча в Україні часто занепадало політичне життя, але народ ніколи не втрачав свого природного розуму, розуму серця. Не давали йому вмерти народна пісня та дума. Це добре розуміли загарбники, які вдавалися до звичного для них фальшування минулого: так, “московские книгочеи <...> стали доказывать народу хохлу, что на белом киевском песке заметны следы севернорусских лаптей, и что поэтому не следует ему петь по ляшескому наущению, а пел бы он лучше “Вниз по матушке по Волге” или “Гулял молодец по Пресне” [10, 115]. У боротьбі із цією культурною експансією важливу роль відіграла інтелігенція, яка переконувала українців, що саме від них, “а не от кого другого, пошла русская земля, и что ему не приходится бросать родное лучшее для соседнего худшего” [10, 115].

Питання українсько-російських взаємин Куліш подав у формі історії-притчі про царство, що складалося з двох не схожих одна на другу половин – південної й північної, у яких жили люди “не одинакового темперамента, не одинаковых склонностей и способностей” [10, 121–122]. У середині 1880-х років Куліш згадував, що в період своїх київських зустрічей з М. Костомаровим і Т. Шевченком (мова про 1845 р.) вони вели гарячі політичні дискусії, унаслідок чого “сделались ненавистниками не только тех, которые, по нашему детскому воззрению, были виновниками бедственного положения нашей родной Украины, но и самых москалей, этого, по нашему тогдашнему мнению, грубого и ни к чему высокому неспособного народа, который мы звали кацапами” [5, 65].

Автор “Хутірської філософії” свідомо переставив географічні координати цих народів: північна половина була дуже благодатним краєм з прекрасною природою, а південна – “гористо-каменистая”, її “привлекательная и вместе страшная” природа “вообще представляла суровый вид пустыни” [10, 121]. Закономірно, що жителі півдня займалися торгівлею й вели безкінечні загарбницькі війни, а мешканці півночі натомість любили обробляти землю. Хоча обидва народи вірили в єдиного Бога й приносили йому свої жертви, однак Всевишній завжди приймав жертву мешканців північної половини царства, а от “почти всегда случалось, что дым от жертвы южан стлался по земле” [10, 137], як і жертвоприношення Каїна. Через те між цими народами споконвіку був явний “антагонизм”, котрий поступово набирив дедалі гостріших форм вияву, хоча сумирні за своєю натурою хлібороби півночі не чинили сусідам-завойовникам особливого спротиву. Півднєві ніяк не вдавалося остаточно

підкорити собі північ, бо тамтешній народ мав те, чого не мали завойовники – справжню поезію, стосовно якої північні хлібороби “стояли столь же високо над своїми торговими сусідами, как древние греки – над своїми завоевателями, римлянами” [10, 129].

Висвітлюючи перипетії протистояння народів півночі й півдня, Куліш врешті дешифрує езопівську мову викладу: про південну націю збереглося прислів'я, яке, на думку автора “Хуторської філософії”, варто подати в оригіналі, “да язык обоих народов утрачен, или, по крайней мере, неизвестно, как произносились гласные буквы в этом языке” [10, 138]. Саме прислів'я “имеет страшный смысл, а именно: что будто бы южане “не верили слезам” [10, 138]. Відомо, що це прислів'я, яке звучить так: “Москва слезам не верит, Москва кровушки жаждет”, Леся Українка поклала в центр художньої ідеї забороненої впродовж тривалого часу драми-трагедії “Бояриня”, акцентуючи на “азійській” (себто монгольській чи батиївській) жорстокості московського царства другої половини XVII ст. Смісл прислів'я прочитується й через те, що, за Кулішем, Бог хоче милості, а не жертви. Проте яка може бути в московитян “милость, какая пощада к слабому, когда сердце их отвыкло от поэзии родных долин и назвало ее чепухой?” [10, 138].

Безперечно, національне відродження України не в поверненні до хуторянського укладу життя, але збережені села та хутори варто сприймати як “незамулені”¹ оазиси нашої самобутності й процвітання – у цьому один із повчальних висновків хутірської філософії Куліша, яка заслуговує на своє подальше поглиблене вивчення. За влучним спостереженням В. Петрова, в Україні “Куліш себе відчував європейцем, людиною міста. Себе, представника “городового козацтва”, він протиставляв степовому низовикові, Шевченкові, людині анархічних, гайдамацьких інстинктів. Але тут, серед європейців, в галасі й грюкоті великих міст він відчув себе хуторянином, людиною сільської закоханости. Він був європейцем між хуторянами і хуторянином між європейцями. На Захід він приніс свої хуторянські смаки й звички, й західню демократію він оцінив, розглядаючи її критичним оком українського дрібнопомісного хуторянина” [12, 78].

Лише по смерті царя Миколи I Кулішеві повернули право друкувати свої твори, і 1857 р. він видав роман “Чорна рада. Хроніка 1663 року”, який став першим україномовним історичним романом. І це, безумовно, також яскраво ілюструє думку Франка про Куліша як першого українського національного письменника, а про актуальність “Чорної ради” свідчать і цьогорічні передвиборні дискусії про шляхи розвитку України.

Свою оцінку діям запорозької старшини другої половини XVII ст. Куліш дав у “Повести об украинском народе” (1846): молодий письменник вважав, що перемога І. Брюховецького на “чорній раді” для майбутнього української нації мала катастрофічні наслідки, адже “старшины, вышедшие с ним на чёрную раду из Запорожской Сечи, были люди неграмотные, грубые, не имевшие понятия о национальной чести” [8, 84], а одержавши дворянські чини, дозволили московським воєводам закабалити український народ, який поступово втрачав свою правову і політичну самосвідомість.

¹ Вкажу на цікаву, однак малодосліджену драму М. Кропивницького в п'яти діях і шести одмінах “Замулені джерела” (1895). На мою думку, драматург намагався довести, що село та родина як ще донедавна чисті джерела чи криниці української національної ідентичності тепер замулено, а тому вони вже не є тими силами, що протистоять шаленому тиску аморальності та русифікації.

Провідна ідея роману, думаю, прочитується в кульмінаційній сцені “Чорної ради”, де поле під Ніжином яскраво й недвозначно уособлює Україну, а її грабіжниками та ґвалтівниками виступають як Брюховецький із запорожцями, котрі спровокували цю раду, так і Сомко зі Шрамом – вони на цю провокацію піддалися. Водночас основна концептуальна спрямованість роману цим не вичерпується, адже виразним є й питання вибору між патріотичним, загальнонаціональним та особистим, родинним. Саме тому Шрам зі своїм сином на початку твору опиняються ніби на роздоріжжі – вони побачили величну панораму святого Києва, але обрали стежку до Хмарища. Тому образ Києва на початку твору постає як Боже благословення діям полковника-священника Шрама, але його син усе ж ступив на цілком іншу життєву дорогу: після страти батька Петро спершу надумав було їхати на Запорозьку Січ, однак якось наче мимоволі втрапив у Хмарище, де й залишився, знехтувавши, на відміну від Михайла Чарнишенка, кар’єрою лицаря, обравши перспективу сімейного затишку на хуторі з милою його серцю дівчиною. Цим герой “Чорної ради” наче наочно демонструє протилежну модель розвитку колізії попереднього історичного роману – призначення молодого козака не стільки військова доблесть, слава, пошуки пригод, скільки тихе родинне щастя.

Куліш як письменник наприкінці 1840-х років поступово позбавлявся прямих народнопоетичних запозичень, натомість прагнути синтезу фольклорної традиції. Це йому вдалося у головному художньому творі – “Чорна рада”, причому повною мірою лише 1857 р., коли він опублікував увесь текст роману українською й російською мовами. Цей твір є також яскравим свідченням досить рішучого “розриву” письменника зі своїм “воронізьким” корінням та виходу на широкі простори України: якщо персонажі його ранніх творів тісно пов’язані із цим містечком, хоча й намагаються (хто більше, а хто менше) покинути його, то в “Чорній раді” Вороніж уже навіть не згадується.

Одним із головних атрибутів будь-якого національного письменника є його рівень володіння рідною мовою та її використання у творчості. Відомо, що Куліш багато писав російською мовою, зокрема в молоді роки (чим йому свого часу дорікав І. Димковський), хоча й із незмінним використанням українізмів (подібно до того, як це бачимо в Гоголя) та практично завжди на українські теми. Переїхавши до Петербурга в середині 1840-х років, він не лише не змінив векторів своєї праці, а й відчув настійну потребу писати про Україну та по-українськи, стараючись “украинский язык поднять на степень литературного” [9, 84], видавати україномовний альманах, “написать “Чёрную раду” по-украински” [9, 75]. Письменник розумів, що про Україну для російських читачів треба писати й російською, хоча рідною мовою володів набагато краще, ніж російською: “мне русский язык кажется иностранным” [9, 75]. У листі до І. Срезневського від 21 квітня 1846 р. Куліш повідомляє: “Я написал уже две трети “Чёрной рады” по-украински. <...> Русский язык меня не удовлетворяет, особенно когда герои мои разговаривают. Я страдаю за каждую фразу. А здесь приволье!” [9, 82]. Саме тому письменник у Петербурзі був радий кожному українському слову. З листа до О. Бодяньського 26 червня 1846 р.: “Ещё раз благодарю Вас за рідну мову: аж на серці полегшає, як почувеш, що наші письменні (а в їх то і вся сила) не забувають і не цураються рідного слова” [9, 87].

Зазначу, що в “Повести про украинский народ” Куліш послідовно вживав етнонім “українці” (не малороси), скрізь писав “в Украине”, а не “на Украине”,

наголошував на самобутності української нації: українці – це “народ, отличающийся от наших севернорусских простолюдинов языком, одеждою, обычаями и нравами” [8, 1], а “языком южнорусским [мовою, а не наріччям! – В. І.] говорят тринадцать миллионов жителей Русского и Австрийского государства; следовательно, между славянскими племенами южнорусское племя, после севернорусского, самое многочисленное” [8, 1–2]. Після другої магістерської дисертації М. Костомарова (1843) це ще один акцентований друкований виступ в обороні ідеї самобутності української нації, зокрема у контексті відмінностей українців від росіян. Уже йшлося про те, що Куліш із середини 1840-х років вважав українців не лише іншими, а й розумово вищими від росіян, що підтверджував М. Костомаров, даючи т. зв. нові зізнання в III Відділенні на слідстві з приводу Кирило-Мефодіївського братства. Відомо також, що Куліш пристрасно заперечував слова М. Костомарова про те, що Україна як нація начебто не має політичного майбутнього.

Яскравим свідченням “українськості” Куліша є вже згаданий вище невеликий науково-популярний нарис “Повесть об украинском народе”. Це було знакове явище української суспільно-політичної думки середини XIX ст., що перевершило й водночас доповнило знамениті “Книги буття українського народу”, які внаслідок того, що не з’явилися свого часу друком, так і не стали повноцінним явищем історико-літературного процесу 1840-х років. Твір Куліша завдяки своїй внутрішній полемічності, виразній національно-патріотичній загостреності, таланту й послідовній політичній позиції автора значною мірою став завершальним акордом українського радикального чи політичного романтизму, який фактично припинився через розправу царського уряду з передовою українською інтелігенцією середини XIX століття. Неважко помітити, що український романтизм 1850-х років, зокрема його другої половини, є явищем уже іншого плану. Ідеологія кирило-методіївців у її виразному національному філософсько-літературному спрямуванні, однак переважно без політичного радикалізму, певною мірою відродилася в діяльності кирило-методіївських братчиків у часи функціонування “Хати” (1860) та “Основи” (1861 – 1862).

Одночасно із “Записками о Южной Руси” та “Чорною радою” Куліш посилено працював над проповідями священника В. Гречулевича, яким також надавав дуже важливого значення, а деякі з них, за власним зізнанням, написав сам. Особливої відзнаки заслуговує Кулішева “Граматка”, яка удостоїлася цілого ряду схвальних оцінок. Прикметним є щоденниковий відгук на неї Шевченка від 10 грудня 1857 р., котрий перебував у Нижньому Новгороді: “Сегодня вечером Варенцов возвратился из Петербурга и привез мне от Кулиша письмо и только что отпечатанную его “Граматку”. Как прекрасно, умно и благородно составлен этот совершенно новый букварь. Дай Бог, чтобы он привился в нашем бедном народе. Это первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову” [18, 132–133].

Із другої половини 1850-х років Куліш активно виступає не лише як прозаїк, а й як літературний критик, публіцист, видавець, організатор громадсько-літературного процесу, отже, стає справді національним письменником. Він робить численні спроби започаткувати український літературно-художній журнал, однак із значними труднощами (передусім цензурними) отримав дозвіл лише на друк альманаху “Хата” (СПб., 1860). Ще у листі від 18 жовтня 1856 р. Куліш писав В.Тарновському, що під такою назвою він планує видавати журнал “словесности, истории, этнографии и сельського хозяйства

для малороссиян”. Журнал мав би виходити шість разів на рік – переважно впродовж осінньо-зимових місяців: з жовтня по березень [14, 312]. Щодо цензури, то тут варто навести характеристичні свідчення Куліша, висловлені в листі до О. Бодяньського 26 лютого 1860 р.: “Насилу да на превелику силу зліпили ми сяку-таку хатину. Тут морока з цензорами, Добродію! Ніхто читати не хоче. Коли б, каже, по-турецьки або по-німецьки, то читав би, а то не знати по-яківськи! Да вже насилу знайшовсь добрящій чоловічок, що згодивсь нашу “Хату” читати. Ну, й тут же нашому брату без пені не минулось! <...>” [14, 312].

Коли В. Білозерський таки добився права видавати журнал “Основа” (виходив у Петербурзі впродовж 1861 – 1862 рр.), Куліш одразу ж став одним із найактивніших його співробітників, зокрема літературним критиком та публіцистом. Невдовзі після закриття журналу він так оцінював його роль у суспільно-культурному житті України: “Самі здорові знаєте, скільки ми появили добра святого в “Основі”, що попередила вік народньої освіти української і через те зникла на великий жаль праведних руських патріотів” [6, 520].

У 1860-х роках Куліш дедалі частіше замислюється над станом і статусом української літератури, суттєвим розширенням сфер вживання української літературної мови. Головно саме із цієї причини він і розпочинає планомірну титанічну роботу над перекладами українською мовою Біблії. Необхідно зазначити, що такий переклад Куліш задумав принаймні ще в 1850-х роках. Так, у листі до В. Тарновського від 24 жовтня 1856 р. він зазначав, що тепер думає “о новом труде для народа: о переводе “Евангелия”, сведенного по порядку событий, с приличными замечаниями” [15, 124]. Куліш поставився до цієї справи дуже відповідально: посилено вивчав давньоєврейську мову, хоча це й було досить непросто. У листі до І. Хільчевського із Варшави від 29 листопада 1868 р. писав: “Учусь по еврейски и перевел с лучших переводов четвертую часть всей “Библии” да почти всю “Псалтырь” стихами (107 псалмов уже)” [13, 90–91]. Повний переклад Святого Письма вийшов у світ уже після його смерті у Відні в 1903 р., а кілька книг Старого Заповіту перетлумачили також І. Пулюй та І. Нечуй-Левицький.

Кулішеві належать переклади принаймні 13 творів В. Шекспіра, але лише “Отелло”, “Троїл та Крессиди” й “Комедія помилок” вийшли за його життя у Львові 1882 р., решта побачила світ у 1900 – 1902 рр. завдяки активній участі І. Франка. Куліш перекладав і поетичні твори Дж. Байрона, Ф. Шиллера та інших. Важливо, що письменник у своїй перекладацькій справі прагнув не використовувати російських перекладів, а послуговувався переважно лише оригіналом. Ось що він писав ще 1857 р., фактично декларуючи своє перекладацьке кредо: “Оце я, оддыхаючи, переложив по нашому перву пісню “Чайлда Гарольда” так, мов і на світі нема московської речі, а єсть тільки англійська та наша. Переложу і три останні, і побачите, коли не буде добре. Так же само треба переложити “Гамлета”, “Вільгельма Телля”, “Геца фон-Берліхінген” і “Лямермурську молоду”, щоб виробить форми змужичалої нашої речі на послугу мислі всечоловічій” [2, 105].

На довершення до теми про Куліша як національного письменника хотів би зазначити, що хоча він прекрасно знав майже всі європейські мови, добре орієнтувався в тогочасному історико-літературному процесі, однак у своїй творчості завжди спирався на українські традиції та ідеали, виражені в національному фольклорі, не відкидав і досягнень європейської культури. Ось що він писав про себе М. Юзефовичеві в листі від 25 грудня 1845 р.:

“Уединённая жизнь и долговременное изучение таких писателей, как Гомер, Данте, Шекспир, вместе с изучением истории и народной поэзии своей родины поставили меня <...> крепко на ноги” [9, 65]. У листі до Д. Каменецького від 12 вересня 1859 р. Куліш зазначав, що “наша Малороссия вообще ближе к Англии, чем какая-либо часть [Российской] империи” [16, 378]. (Про вплив англійської літературної традиції на формування творчого мислення Куліша див.: [1, 149–257]).

У 1860-ті рр., переглядаючи в “Основах” новинки української літератури, Куліш так писав про роль і значення чужоземних впливів на українське слово: “Сумуємо ми тут не помалу, як се здається чудно сим нашим письменникам, що мов українцеві не треба того й знати, як інші народи коло свого побиту і коло свого слова порались. Не те, щоб їх собі за взір ставити: се інша річ. Наш брат, поживши поміж німцями, німцем не зробиться, та якось у його своє діло твердійше і рівнійше йде, що він на сусідські справи надивився. А найбільш у словесности” [7, 60]. Справжнім національним письменником, за Кулішем, може стати той, хто не лише глибоко осмислить традиції свого народу, а й культурні скарби інших народів: “Треба своє товариство, свій народ добре знати, коли хочеш для його писати, а свого товариства не знатимеш довіку, не знавши, як жили, як побивались і працювали інші народи і товариства” [7, 60].

Чоловік великої сили й волі, котрим величалась Україна, Пантелеймон Куліш (1819 – 1897) прожив довге й непросте життя. Разом із ним стала історією ціла суспільно-літературна епоха наполегливої боротьби української інтелігенції за утвердження права нашої національної літератури на вільний розвиток, за визнання її як невід’ємної й самобутньої частини вселенського культурного надбання. М. Лободовський писав, що Куліш “был человек необыкновенно даровитый и трудолюбивый; натура страстная, властная, человек чрезвычайно симпатичный, честный, отзывчивый; поэт, беллетрист, историк и отчасти художник; знавший прекрасно современное ему общество и стоявший целой головой выше его, всей душой любивший свою Украину; это господарь, явившийся в свое наследие и заставший в нем запустение на месте святе, и вот ревность по наследию снедает его” [11, 175]. Отже, Куліш являє собою цілу велику епоху в історії української літературно-естетичної думки майже усього XIX ст. Він цікаво синтезував філософсько-мистецькі ідеї просвітництва, романтизму, реалізму, ставши предтечею літературних пошуків письменників наступних поколінь. У своєму світосприйманні Куліш умістив величезний досвід української та світової літературно-мистецької та історично-наукової думки попередніх епох, залишаючись оригінальним і самобутнім письменником, ученим, культурно-політичним діячем, для якого над усе була доля України.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Базій Р.* Шлях сера Вальтера Скотта на Україну (“Тарас Бульба” М. Гоголя і “Чорна рада” П. Куліша в світлі історичної романістики Вальтера Скотта). – Київ: Редакція журналу “Всесвіт”, 1993. – 296 с.
2. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Редакція Ю. Луцького. Передмова Ю. Шевельова. – Нью-Йорк; Торонто: Українська вільна академія наук у США, 1984. – 326 с.
3. *Грушевський М.* Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. Науковий дохмісячник українознавства. – Київ, 1927. – Кн. 1–2. – С. 9–38.
4. *Коцюбинський М.* Твори: в 7 т. – Київ: Наук. думка, 1975. – Т. 5. Листи (1886 – 1904). – 431 с.
5. *Куліш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. Иллюстрированный двухнедельный вестник современной жизни, литературы, науки, искусства и прикладных знаний. – Санкт-Петербург; Москва. – 1885. – Т. IV. – С. 61–75.
6. *Куліш П.* До Счастлиго Саламона, прочитавши його “Коломийки і шумки” // *Куліш П.* Твори: [у 6 т.]. – Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1910. – Т. 6. – С. 516–521.

7. Куліш П. Перегляд українських книжок / “Казки і байки з сусідової хати перелицьовані і скомпоновані Придніпрянцем. Київ, 1850; 1860 // Основа. – 1862. – № 1. Січень. – С. 57–64. Бібліографія.
8. Куліш П. Повесть об украинском народе. – Санкт-Петербург: В типографии Императорской Академии наук, 1846. – 114 с.
9. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи / Упоряд., коментарі О. Федорук. Підготування текстів О. Федорук, Н. Хохлова. Відпов. ред. С. Захаркін. – Київ; Критика, 2005. – Т. 1. 1841 – 1850. – 648 с.
10. Куліш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – Санкт-Петербург: Типография товарищества “Общественная польза”, 1879. – 305 с.
11. Лободовский М. Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш // Киевская старина. – 1897. – Т. LVII. Апрель. – С. 162–176.
12. Петров В. Хуторянство і Европа (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) // Життя й революція. – 1926. – № 7. – С. 71–79.
13. Письма П. Кулиша к И. Хильчевскому (1858 – 1875) / Киевская старина. – 1898. – Т. LX. Январь. – С. 84–149.
14. Письма П. Кулиша к О. Бодянскому (1846 – 1877) / Киевская старина. – 1898. – Т. LX. Февраль. – С. 283–313.
15. Письма П. Кулиша к В. Тарновскому [батькові] (1855 – 1858) / Киевская старина. – 1898. – Т. LXI. Апрель. – С. 107–131.
16. Письма П. Кулиша к Д. Каменецкому (1857 – 1865) / Киевская старина. – 1898. – Т. LXI. Июнь. – С. 366–394.
17. Франко І. Метод і задача історії літератури // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1984. – Т. 41. Літ.-крит. праці (1890 – 1910). – С. 17–23.
18. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 2003. – Т. 5. Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”. Записи народної творчості. – 496 с.

REFERENCES

1. Bahriy, R. (1993). *Sbliakh sera Valtera Skotta na Ukrayinu (“Taras Bulba” M. Hobola i “Chorna rada” P. Kulisha v svitli istorychnoi romanistyky Valtera Skotta)*. Kyiv: Redaktsia zhurnalu “Vsesvit”. [in Ukrainian]
2. *Vybrani lysty Pantelejmona Kulisha, ukrajinskoju movoju pysani.* (1984). Nju-Jork; Toronto: Ukrajinska Vilna Akademiya nauk u SShA. [in Ukrainian]
3. Hrushevskiy, M. (1927). Sotsijalno-tradytsijni pidosnovy Kulishevoji tvorchosty. *Ukrayina. Naukovyj dvokhmisiachnyk ukrajinoznaustva*. Kyiv, kn. 1–2, pp. 9–38. [in Ukrainian]
4. Kotsiubynskiy, M. (1975). *Tvory.* (Vol. 1–7. Vol. 5. Lysty (1886 – 1904). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
5. Kulish, P. (1885). *Vospominaniya o Nikolaje Ivanoviche Kostomarovе. Nov.* Sankt-Peterburg; Moskva. (Vol. IV), pp. 61–75. [in Russian]
6. Kulish, P. (1910). *Do Schastnobo Salamona, prochytaushy yoho “Kolomyjky i shumky”.* In Kulish, P. *Tvory.* (Vol. VI). Lviv. pp. 516–521. [in Ukrainian]
7. Kulish, P. (1862). *Pereblad ukrainskykh knyzbok. Osнова, 1*, pp. 57–64. Bibliografiya. [in Ukrainian]
8. Kulish, P. (1846). *Povest ob ukrainskom narodie.* Sankt-Peterburg: V tipografii Imperatorskoj Akademii nauk, 114. [in Russian]
9. Kulish, P. (2005). *Povne zibrannia tvoriv. Lysty.* (Vol. I), Kyiv: Krytyka, 648. [in Ukrainian]
10. Kulish, P. (1879). *Khtorskaia filosofii i udalionaia ot svieta poezii.* Sankt-Peterburg: Tipografiya “Obshchestvennaia polza”, 305. [in Russian]
11. Lobodovskiy, M. (1897). *Tri dnia na khtore u Pantelejmona Aleksandrovicha i Aleksandry Mikhajlovny (Hanny Barvinok) Kulish.* *Kievskai starina, LVII*, aprel, pp. 162–176. [in Russian]
12. Petrov, V. (1926). *Khtorjanstvo y Evropa (Lysty Kulisha z-za kordonu r. 1858-ho).* *Zhyttia y revolyutsiia*, 7, pp. 71–79. [in Ukrainian]
13. *Pisma P. Kulisha k I. Khibchevskomu (1858–1875).* (1898). *Kievskai starina, LX*, yanvar, pp. 84–149. [in Russian]
14. *Pisma P. Kulisha k O. Bodianskomu (1846–1877).* (1898). *Kievskai starina, LX*, fevral, pp. 283–313. [in Russian]
15. *Pisma P. Kulisha k V. Tarnovskomu [batkovi] (1855–1858).* (1898). *Kievskai starina, t. LXI*, aprel, pp. 107–131. [in Russian]
16. *Pisma P. A. Kulisha k D. S. Kamenetskomu (1857–1865).* (1898). *Kievskai starina, LXI*. Iiun, p. 366–394. [in Russian]
17. Franko, I. (1984). *Metod i zadacha istoriji literatury.* Franko, I. *Zibrannia tvoriv.* (Vol. 1–50. Vol. 41). Kyiv: Naukova dumka, pp. 17–23 [in Ukrainian].
18. Shevchenko, T. (2003). *Povne zibrannia tvoriv.* (Vol. 1–12. Vol. 5). Kyiv: Naukova dumka. pp. 496. [in Ukrainian]

Отримано 1 липня 2019 р.

м. Львів.

